

ЗАЩО ДОВЕРИЕТО В ПСИХОЛОГИЯТА НА МОРАЛА Е ВАЖНО ЗА СЪВРЕМЕННАТА ПРИЛОЖНА ЕТИКА?

ЕМИЛИЯ В. МАРИНОВА

Институт по философия и социология, Българска академия на науките

ema_marinova@abv.bg

WHY TRUST IN MORAL PSYCHOLOGY IS IMPORTANT FOR CONTEMPORARY APPLIED ETHICS?

EMILIYA V. MARINOVA

Institute of Philosophy and Sociology, Bulgarian Academy of Sciences

Abstract

Ethical theory and practice today confronts problematic situations and choices that are already well known, studied and interpreted in the moral psychology. It is matter of competence whether ethics will trust what has already been achieved in moral psychology or repeat already proven errors.

Keywords: ethics, trust, moral psychology

Въведение

След 1928/29 г. на миналия век в експерименталната психология се натрупват огромно количество знания за морала и моралното развитие, които се основават на емпирични изследвания. Те са реализирани най-вече в психологията на морала, която възниква, отстоява своите позиции, утвърждава се, когато експерименталната психология се ориентира към нов предмет на изследване – морала и неговите прояви. Тази междудисциплинарна област е от изключително значение поради това, че **за първи път емпирично и системно** се изучава моралното съждение, моралното мислене, моралното познание, социалното развитие в контекста на моралното развитие, моралното поведение, моралната мотивация, моралните емоции и пр. Продуктивността на психологията на морала е забележителна – **емпирични изследвания, придружени от методики, хипотези, резултати и анализи** се провеждат в контекста на четири

изследователски парадигми, силно различаващи се концептуално и методологически една от друга. Структурният когнитивизъм (Ж. Пиаже и Л. Колберг и др.), социалният когнитивизъм (А. Бандура, Ст. Милграм, А. Бъс, В. Мишел, М. Хофман, Дж. Аронфрид и др.), психоанализата (З. Фройд, Дж. Гилиган и др.) и дейностната школа (Л. И. Божович, Е. В. Суботский, И. В. Конникова и др.) имат своята специфика и постигат знания за морала, които са значими и не могат да бъдат пренебрегнати (Маринова, 1998; 2003; 2018, Бандура, 2000, Милграм, 2000, Piaget, 1932, Kohlberg, 1976; 1981, Buss, 1961, Lickona, 1984; Субботский, 1979, 1983, Якобсон, 1979, 1984 и др.). В същото време изследванията страдат от общ методологически дефект. Той е свързан с **отсъствието на етическо осмисляне** и се проявява още при постановката на изследователската задача. Представите за морала като правило са неясно формулирани, често са мъгляви и непълни; изследванията осветяват ограничена част от света на моралното. В резултат на това има изключително много обективни данни и сравнителни анализи, които представят морала фрагментирано. Причините за тази фрагментираност могат да са свързани с емпиричната насоченост на изследванията (добър пример в това отношение е социалният когнитивизъм), но също така и с концептуалната рамка. В същото време има образци за теоретични обобщения със солидна етическа аргументация (Ж. Пиаже и Л. Колберг).

Сравнителният анализ на четирите основни изследователски парадигми дава възможност да се изведе обща **тенденция на теоретично и идейно израстване** в психологията на морала. Това израстване (или динамика) се съдържа в контраста между изходните хипотези и крайните изводи, до които се стига в резултат на огромен масив от обективни изследвания. Изходната постановка много често е продиктувана от социалното търсене, но тя не винаги се потвърждава във финалните изводи. Забележително е, че последните кореспондират с етическата теория. Психологията на морала (след дълги перипетии, обрати, проби и грешки) и етическата теория гледат в една посока и мислят в синхрон. Аналогиите между изводите, до които се стига със средствата на обективното изследване, и етическата теория са изведени в специално изследване (Маринова, 2019).

Развитието на психологията на морала с оглед на етиката е едната възможна изследователска перспектива. **Гледната точка, от интерес за настоящото изследване**, е огледална – как етическото познание се повлиява от развитието на психологията на

морала; дали и защо емпиричните изследвания, методологията и теоретичният анализ в нея имат значение за етическото познание днес.

През последните три десетилетия в психологията на морала могат да се проследят три тенденции – нараства броят на изследователите с философско образование и компетенции, които припознават психологията на морала като свое поле на изява и които търсят емпирични доказателства за своите хипотези (Doris & al., 2020:3); разширява се обекта на изследване; засилва се интересът към изучаването на моралните емоции (Ellemers & al., 2019: 338, 346). По отношение на третата тенденция съдържателният анализ на широк кръг от публикации показва, че съществени са дискуссионните теми, свързани с „базовите емоции“, „емоционално – рационално“, „поведение и емоции“, „емоции и морално съждение“ и др. (Greenspan, 2009, de Sousa, R. 2018 и др.); засилва се интересът към невронауките. Знакови фигури при изучаването на моралните емоции са Пол Грифитс от Университета в Питсбърг, Робърт Соломон, Тексаски университет в Остин, Роналд де Суза от Университета в Торонто, П. Гринспа от Университет на Мериленд и др., повечето от които са професори в департаменти по философия и история на философията. Създадена е интердисциплинарна общност на изследователите в областта на психологията на морала (Moral psychology research group), в която участват философи, етици, психолози и пр.[1]. Взаимното инспириране на идеи от страна на философията и психологията, както и взаимната подкрепа в разгръщането на интердисциплинарното изследване дават основание психологията на морала да се определя като съвместен етико-психологически проект, който има по-широки методически похвати и разчита на „взаимното идейно опрашване“ (Doris & al., 2020:3).

В съвременните изследвания се търсят аргументи за познавателния потенциал, който психологията на морала има по отношение на етиката, като се подчертава, че интердисциплинарността има бъдеще (Doris, 2007). Според Дорис в дискусията между конкуриращи се етически теории психологията може да е успешен (макар и не единствен) съдник (Doris & al., 2020:1). Посочва се, че при съпоставителния анализ водещи са „нормативните въпроси, свързани със справедливостта, честността и добрия живот“, които са централни за философската етика, но също така не се изключва значението на „емпиричната успешност“ на психологическата верификация. Дискутира

се „релевантността на емпиричната литература“ по отношение на философските (етическите) допускания (Пак там).

Логично дискусията се насочва към извеждането на „проблемни кръгове“, които изискват интердисциплинарност на изследването и реферират към философските, но и към психологическите компетенции на изследователя. Търсят се границите на хипотетичния експеримент, конкретизиран в моралните дилеми, към които посягат днес не една и две направления в етиката. Извеждат се позитивните страни и недостатъците на мисловния експеримент, като се толерират емпиричното изследване и методите в психологията на морала (вж. по-подробно в: Doris & al., 2020).

В настоящата статия ще бъде поставен акцент върху **основанията за доверие по отношение на психологията на морала, които произтичат от съвременното развитие на приложната етика**. Ще бъде показана връзката на това доверие с риска от заблуди и с потребността от разработването на нови средства за анализ в преживяващата процеси на бързо развитие приложна етика.

Методологическите предпоставки

Важна методологическа предпоставка психологията на морала, с нейните хипотези, изследвания, методи и резултати, да стане не само видима, но и значима за етиката е разгръщането на **идеята за интердисциплинарност в самата етика**. Качествен напредък в това отношение се наблюдава с развитието на приложната етика (приложните етики). На друго място (Маринова, 2019) се проследява как в българската етика се появява идеята за интердисциплинарност. В началния, академичен, етап от историята на приложната етика (когато тя е само академичен проект) кристализират идеите за комплексност и приложност на етическото изследване. Комплексността се разбира като сътрудничество в условията на доминиране на етическия подход. Представата за интердисциплинарността като взаимодействие на равностойни партньори, които съвместяват своите изследователски усилия, запазвайки своята научна специфика, е един следващ етап, свързан с реалното развитие на приложните етики. Откриват се възможности за реално сътрудничество с психологията на морала, която, от своя страна, е „методологически плуралистична и търси емпирични отговори на въпроси, формуирани философски“ (Doris & al., 2020:2).

Интердисциплинарното изследване предполага, че се анализират общи изследователски цели от различни теоретични позиции, но също така означава съвместяване на различни методи. Разгръщането на интердисциплинарността в съвременната приложна етика предполага **рефериране към обективните методи**, които не са присъщи за традиционното етическо изследване. Добър пример в това отношение е използването на етическите дилеми при подготовката на етическите експерти (Маринова, 2019). В тази специфична дейност възникват проблеми, които вече са дискутирани многократно в психологията на морала, като ясно са изведени възможните образователни и възпитателни цели, очертани са възможните етически рискове и заблуди. Успешното прилагане на моралните дилеми в етическата експертна дейност предполага усвояване на методиката за работа с тях, за да може начинанието да е оправдано, ефективно и с нисък риск от грешки. Ще дам още един, но вече негативен, пример. Както е добре известно, „стадиите“ на Л. Колберг са специфичен структуралистски конструкт, който се въвежда от изследователя с оглед на формалния анализ на развитието на моралното съждение при детето. Чрез него се изследва формирането на „готовност за морално действие“. Авторът отхвърля възможността този конструкт да се използва като средство „за етическо градиране на индивидите като по-добри или по-лоши“ (Вж. подробно в: Маринова, 1998). Въпреки това в екологическата етика, медицинската етика, бизнесетиката и др. се срещат постоянно опити за етическо градиране на моралните субекти, като се използват стadiите на Л. Колберг. Очевидно причината е в неадекватната заемка от оригинала, без разбиране на идеята и етическите рамки на това формално средство на анализ. Доверието или недоверието в психологията на морала зависят не само от използването на обективните средства за изследване, но и от коректността на това използване.

Тематични кръгове от общ изследователски интерес

Ще посоча някои от въпросите, формулирани философски, които кореспондират с психологията на морала. Съгласна съм с Дорис, че могат да се определят тематични кръгове, които са от взаимен интерес на двете изследователски полета (Doris & al., 2020).

Такъв е **проблемът за моралната устойчивост**, който се поставя както в етиката, така и в психологията на морала. От една страна, проблемът е знаков за психологията на

морала. Хартшорн и Мей изучават моралната устойчивост в поредица емпиричните изследвания, които се считат за предвестник на новата междудисциплинарна област (Hartshorne, May, 1928; 1929). Конкретното питане при тези автори е свързано с моралния характер и с това дали има обективни данни за съществуването на устойчиви морални качества. Този кръг от проблеми остава централен за психологията на морала и се разглежда в контекста на всяка една от изследователските парадигми. Към анализа им се връщам многократно (Маринова, 1998; 2003). Освен чрез понятието „морален характер“, темата за моралната устойчивост се концептуализира и чрез „предвидимост на моралния субект“, „шести стадий на развитие на моралното съждение“, „морална зрелост“, „всестранно развитие на личността“. Гаранции за морална устойчивост не се откриват със средствата на формално-структурния анализ, в стимул-реакционната логика, чрез методите в дейностния анализ, в психодинамичната изследователска парадигма. Моралната устойчивост остава емпирично непостижима цел.

Темата за моралния характер има важно място в историята на етическата мисъл. Кратката справка за „етическата употреба“ на понятието показва динамиката на възгледите по отношение на неговата природа, устойчивост, съдържание и критерии (Станков, 2006: 336). Тук ще акцентирам върху връзката на моралния характер с нравствената реализация: моралният характер „се проявява в поведението“ (Кон, 1975: 338). „Характерът на човека е *емпиричен*. Ние се запознаваме с него не само в другите, но и в самите себе си изключително по пътя на опита. Затова често се разочароваме както в другите, така и в самите себе си, откривайки, че не притежаваме едно или друго качество, например справедливост, безкористност, мъжество в такава степен, каквато най-простодушно сме предполагали“ – пише А. Шопенхауер в своята „Етика“ (Шопенхауер, 1994). През втората половина на миналия век се наблюдава връщане към темата за моралните добродетели, като се възражда интересът към нея, преосмисля се възгледът от времето на Античната епоха за етиката като практическа философия. За Аристотел добродетелите са тясно свързани със способността „да се намира средината“ на нещата. (Аристотел, 1993). Филипа Фут дава съвременен прочит (Фут, 1988; Sachs, 1995, Видева, 1998), свързан с далеч по-емпирична интерпретация на моралната устойчивост на личността. Добре известен и представен в литературата е критическият патос на етиката на добродетелта (virtue ethics), насочен към фундамента на

деонтологическата етика и консеквенциализма (Anscombe, 1958, Williams, 1998, Statman, 2019 и др.). За настоящия анализ е важно определянето на моралния характер и моралните в добродетели като централни понятия, чрез които критическият патос от първия период на етиката на добродетелта (периодизацията по Athanassoulis, 2019) се трансформира в позитивни нагласи от втория период, насочени към търсене на пътя към добрия живот. И тук намирам профила, който най-много ме вълнува, а именно, моралното възпитание като средство за постигне на добродетелта, защото „едно възможно решение е по-малко да се фокусирате върху предаването на конкретни и потенциално спорни добродетели, и повече – за развитие на мисленето и на емоционалните умения, необходими за добродетелта. Аристотел ни предупреждава, че не е достатъчно само да се направи нещо, което е правилно; трябва да направим правилното нещо по правилна причина, така че може би ролята на моралното образование е да помогне на обучаемите да развият умения за разсъждение, така че те да определят правилното нещо за себе си“ (Athanassoulis, 2019: 839). Подчертавам понятието „готовност за морално действие“ (когнитивна и емоционална) – като способност за разсъждение и преценка и като емоционална нагласа и формираност, което препраща към психологията на морала. Но докато в етиката на добродетелта има нагласа то да се приема като гаранция за формиране на моралния характер, в психологията на морала не се откриват емпирични доказателства в тази насока. Това разминаване в двете теоретични интерпретации на моралния характер и добродетелта дават основания за критична позиция – основните тези на етиката на добродетелта се анализират с оглед на тяхната доказуемост, като се прави препратка към емпиричните изследвания в психологията на морала (Doris & al., 2020, Doris, 2007).

Тясно свързана с темата за моралната устойчивост е тази за **целите на моралното развитие**. Тя става централна във връзка с експертната дейност и необходимостта от подготовка на етически експерти, които имат важно място при навлизането на етическата експертност и етическата регулация в условията на бърз технологичен прогрес. На друго място са представени целите на етическия практикум и етическото експертно образование (Маринова, 2019). В академичния етап от развитието на приложната етика се защитава виждането за възпитателните цели и резултати на етическия практикум. С развитието на приложната етика тези цели са изоставени като непостижими, но отново

се поставят на преден план във връзка с развитието на етиката на вземане на решения (Христова, 2014). Кръгът от проблеми в съвременната етика на вземане на решения, определяни като „цели на етическото експертно обучение“, могат да бъдат представени като приложна модификация на темата за **динамиката на моралното знание и моралната реализация**. Взаимовръзката на моралното знание и моралното реализация, от своя страна, е централна и за теорията на Ж. Пиаже и Л. Колберг. Убедително се показва, че знанието за моралното не гарантира морална реализация. Развитието на моралното съждение се интерпретира чрез „готовността за морално действие“. Тези изводи не остават затворени в рамките на когнитивния структурализъм. До аналогични изводи стигат също така социалните когнитивисти (американската школа), дейностниците (руската школа), като се използват различни методи на изследване – клинична беседа, етически дилеми, социални експерименти, психологически експерименти (по-подробно: Маринова, 1998, 2003).

Опозицията „автономия – хетерономия“ ме интересува не в светлината на теонормията (Станков, 2006: 15), не като теоретична рамка на етическите теории (автономна и хетерономна етика) (Кон, 1975: 5), а единствено в светлината на реализацията на нравствената норма. Моралната автономия и свободната воля са в основата на възгледите на И. Кант. „Според него, свързването на морала с вярата в Бога придава хетерономен характер на нравствеността (като я превръща в законност). Напротив, моралът и моралното законодателство имат автономен характер. Те се основават на свободната воля на човека“ (Станков, 2006: 15). Според Томас Съорен Хофман „Кантовото определение за автономия е актуално в биоетиката“ (Хофман, 2011). В приложната етика **автономията на моралния субект** е основно понятие. Автономията при лечението (отказ от лечение, избор на стратегии за лечение и др.), зачитането на автономния избор при състояния на некомпетентност, грижата за терминално болни и за пациенти с ментални проблеми и др., автономията и репродуктивното поведение и мн. др. изграждат една широка основа, върху която се утвърждава и разраства съвременната биоетика (Beauchamp, Childress, 2001, Кънева, 2011, Александрова-Янкуловска, 2010 и др.). Автономията е основен принцип в етиката на вземане на решения в медицинската практика (Христова, 1999; 2014 и др.), „при деца в полето на медицинското лечение и грижи“ (Габровска, 2015 и др.). Изследвани са „етическите концепции на грижа,

уязвимост, зависимост и автономия, както и свързаните с тях морални проблеми на стигмата и социалното изключване“ (Мирчева, 2022 и др.). Съвременните, а и „етическите, предизвикателства пред недееспособността на физическите лица“ се анализира в поредица от публикации на С. Ставру (Ставру, 2016). В българската литература е отделено значимо място на друга опозиция – „автономия и конформизъм“, която дава различен срез на темата и я разглежда в контекста на социалността и поведенческите стратегии на личността (Лазаров, 2010). Той е най-близо до моя интерес и третира както етически, така и социалнопсихологически аспекти на автономията. В същата плоскост е разгърната и опозицията „автономия – авторитет“ (Тодоров, 2011).

Психологията на морала дължи много на дискусията за автономията и хетерономията. В своето „Морално съждение на детето“ Жан Пиаже изучава развитието на правилата на играта, като насочва своя изследователски интерес към „техния произход“, както той се изразява. В хода на клиничната беседа се изучават съжденията на детето за това „кой създава правилата на играта“ със стъклени топчета, която е по същество съвместна дейност, импрегнирана с морал. Историите на Пиаже, а по-късно и дилемите на Колберг, регистрират развитието на моралното съждение на детето, и съответно, на моралната мисъл. Заключениеите изводи, до които достигат двамата корифеи на емпиричното изследване на морала, съвместно с огромни изследователски екипи, които продължат и до днес своята научноизследователска дейност, е, че развитието на моралното съждение е необходима предпоставка за моралната реализация на индивида, но в същото време то не гарантира реализирането на морално поведение, което да съответства на демонстрираното развитие на моралното мислене. Въвежда се понятието „готовност за морално действие“. В търсене на „гаранции“ Л. Колберг се насочва към социалното развитие, описано също с формалните средства на обратимостта (така наречените „хоризонтални“ социални стадии), за да потърси в социалността ресурси за гарантиране на моралната изява. Развитието на социалната среда и „отношенията на справедливата общност“ препотвърждават вече направения извод за отсъствието на гаранции за морално автономно поведение, въпреки регистрираната „готовност за морално действие“ (Kohlberg, 1969). Интересът към социалната среда като потенциален „енергиен донор“ или риск за моралната реализация поставя основите на нова изследователска насока. Социалният когнитивизъм (А. Бандура, Ст. Милграм, А.

Бъс, В. Мишел, М. Хофман, Дж. Аронфрид и др.) разработва темата в нов много широк спектър, с голям ентузиазъм и с нови средства за обективно изследване (социален експеримент (лабораторен и полеви), включено наблюдение, анкети и др.) (Вж. подробно в: Маринова, 2019: 47 – 59). Отново гаранции за моралната автономия на моралния субект не се доказват.

За да срещнем гледните точки на психологията на морала и етиката по отношение на мястото на автономията и хетерономията в поведението на моралния субект, ще се върна към изходната теза на Жан Пиаже за „два морала с различен произход“. Това са „моралът на едностранното уважение“ и хетерономията, от една страна, и „моралът на взаимното уважение“ и автономията, от друга. Според Пиаже тези два морала се развиват успоредно, като единият от тях (моралната хетерономия) постепенно губи значението си в живота на детето, за сметка на утвърждаването на моралната автономия, която става все по-значима и „по-силна“. В контекста на генетическата перспектива, която разглежда детето в процеса на неговото развитие, това твърдение далеч не е лишено от основания. Като регулативна форма моралът е предхождан от други, социалнопсихологически регулатори, които се превръщат в транслатори на моралните изисквания на обществото, като в същото време са средство за изграждането на опосредеността, характерна за личностните структури – чрез усвояването на оръдийните функции на предметите, на езика и на социалната и емоционално-потребностна готовност на индивида за личностно и морално развитие. Автономията на моралния субект отстоява себе си в социалната среда, където все така действат социалнопсихологическите регулатори, които дори автономната и силна личност не винаги може да пренебрегне. Това, че моралната автономия не е гарантирана, означава, че **хетерономността винаги дебне личността**. Тя, хетерономията, е готова да запълни всяко колебание и всяко свободно от автономност пространство. Особено **уязвими, рискови, са децата и подрастващите**, при които моралът е в процес на ставане, и при които социалната психика с нейните форми (стимул, модел, образец, роля и др.) и механизми (внушение, зараза, манипулация, страх, паника и пр.), е проводник на морала. Силно уязвима е също така **личността в ситуация на риск**. Първата рискова група ни насочва към проблемите на **морално развитие и формиране** (които проследяват процесите в генетическа перспектива), а втората поставя в центъра на интерес социалните и етически рискове, които са предмет

на приложната етика и нейните клонове (биоетика, медицинска етика, компютърна етика, бизнесетика и др.) (Вж. Маринова, 2019).

Заклучение

Обективните изследвания на морала може да се negliжират (има основания и за тази позиция) и да останат незабележими за етиката. Такова игнориране е във вреда на психологията на морала, защото омаловажава и обезсилва вложения в нея огромен научен и човешки капитал. В същото време обаче, то ощетява и съвременната приложна етика, която става все по-практически ориентирана, изправена е пред рисковете на иновациите и технологичния растеж и е принудена да търси нови, неспецифични за традиционното етическо изследване средства. Комплексният подход е характерен за нея, а психологията на морала постига знания за морала и разработва методи за неговото изучаване, които, както беше показано в изложението, могат да бъдат част от едно съвременно изследване. В същото време насочваме читателя към риска от подмяна на етическия анализ с психологически поради несъобразяването с компетенциите на психологията на морала, които винаги са били и остават психологически. Това, че в структурния когнитивизъм се анализира степента на психологическа развитост на моралната мисъл не е основание за етическа градация на индивидите като повече или по-малко етически значими. Комплексното изследване на морала се гради на основата на взаимно доверие – в него етиката трябва да не губи своята специфика, като в същото време трябва да познава и да зачита компетенциите на другите дисциплини, с които сътрудничи.

Необходимостта от запазване на етическата специфика на комплексното етическо изследване препраща към „доминиращата роля на етическия подход“ (Момов, 1968), една доста неясна формулировка, която българските етици в средата на миналия век лансират. Много често интердисциплинарността се определя от тях като интрадисциплинарност, за да се приватизира значението на етическата перспектива. Но много скоро, само в рамките на десет години, те осъзнават, че запазването на етическата идентичност при анализа не може да се постигне за сметка на различните (от етическата) гледни точки (ЕВП, 1978: 36, Георгиев, 1977). Очевидно още тогава, когато комплексността е все още академичен проект, необходимостта от уважение и доверие

към компетенциите на взаимодействащите дисциплини излиза на преден план. Днес, половин век по-късно, наукознанието изучава доверието към емпиричните изследвания и към интердисциплинарността като ресурс на научното изследване (Macleod, 2019, Mäki, 2016 и др.).

БЕЛЕЖКИ

[1] <https://moralpsychologyresearchgroup.wordpress.com/moral-psychology-research-group/>

ЛИТЕРАТУРА

Athanassoulis, N. (2014). Virtue Ethics. – In: Phillips, D. C. (Ed). *Encyclopedia of educational theory and philosophy*. Stanford University, pp. 838 – 840.

Anscombe, G. E. M. (1958). Modern Moral Philosophy. – In: *Philosophy*, 33, N 124.

Beauchamp, T., J. Childress. (2001). *Principles of Biomedical Ethics*. N.Y., Oxford University Press.

Buss, A. (1961). *The Psychology of Aggression*. New York, Wiley.

Ellemers, N., J. van der Toorn, Y. Paunov, T. Van Leeuwen. (2019). The Psychology of Morality: a Review and Analysis of Empirical Studies Published From 1940 Trough 2017. – In: *Personality and Social Psychology Review*, Vol. 23(4), pp. 332 – 366.

Hartshorne, H., M. A. May. (1928). *Studies in the Nature of Character*. Vol. 1. Studies in Deceit. New York, Macmillan.

Hartshorne, H., M. A. May. (1929). *Studies in the Nature of Character*. Vol. 2. Studies in Service and Self-Control. New York, Macmillan.

Greenspan, P. (2009). Learning Emotions and Ethics. – In: Goldie, P. (Ed.). *The Oxford Handbook of Philosophy of Emotion*. Oxford University Press, pp. 364 – 389.

De Sousa, R. (2018). *Emotion*. – In: *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. From: <https://plato.stanford.edu/entries/emotion/>

Doris, J. (2007). *Lack of Character: personality and moral behavior*. Cambridge University Press.

Doris, J., S. Stich, J. Phillips, and L. Walmsley. (2020). Moral Psychology: Empirical Approaches. – In: *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Spring 2020 Edition), E. N. Zalta (Ed.). From: <https://plato.stanford.edu/archives/spr2020/entries/moral-psych-emp/>

- Kohlberg, L.** (1969). Stage and sequence: The cognitive-developmental approach to socialization. – In: Goslin, D. (Ed.). *Handbook of socialization theory and research*. Chicago: Rand McNally, pp. 347 – 480.
- Kohlberg, L.** (1976). Moral stages and moralization: The cognitive-developmental approach to socialization. – In: Lickona, T. (Ed.). *Moral development and behavior: Theory, research, and social issues*. New York, Holt, Rinehart & Winston, 31 – 53.
- Kohlberg, L.** (1981). *The Philosophy of Moral Development: Moral Stages and the Idea of Justice*. San Francisco, Harper and Row.
- Lickona, T.** (Ed). (1976). *Moral Development and Behavior. Theory, Research, and Social Issues*. New York, Holt, Rinehart and Winston.
- Macleod, M., M. Merz, U. Mäki, M. Nagatsu.** (2019). Investigating Interdisciplinary Practice: Methodological Challenges (Introduction). – In: *Perspectives of Science*, 27 (4): 545–552. https://doi.org/10.1162/posc_e_00315e
- Mäki, M.** (2016). Philosophy of interdisciplinarity. What? Why? How? – In: *European Journal of Philosophy of Science*, 6, 327–342. <https://doi.org/10.1007/s13194-016-0162-0>
- Piaget, J.** (1932). *The Moral Judgment of the Child*. New York, Harcourt and Brace.
- Sachs, D.** (1995). Notes of Unfairly Gaining More: Pleonexia. – In: Hursthouse, R., G. Lawrence, W. Quinn. (Eds.). *Virtues and Reasons*. OUP, Oxford, p. 209.
- Statman, D.** (2019). *Virtue ethics: a critical reader*. Edinburg University Press. <https://scholar.google.dk/citations?user=CifsHg0AAAAJ&hl=da>
- Williams, B.** (1985). *Ethics and the limits of philosophy*. London, England: Fontana Press
- Александрова-Янкуловска, С.** (2010). *Биоетика*. Плевен, Издателски център МУ – Плевен.
- Бандура, А.** (2000). *Теория социального научения*. СПб, Евразия.
- Видева, Н.** (1998). Въведение. – В: Фут, Ф. *Възраждането на добродетелта*. С., “Сиби“, 1998, с. 7 – 11.
- Габровска, М.** (2015). Прилагане на принципа на най-добрия интерес при лечението на деца. – В: *Социологически проблеми*, 48/1-2, с. 130 – 145.
- Георгиев, Д.** (1977). *Етическо познание, светоглед, ценности*. С., Изд. на БАН.
- Етика и възпитателна практика.* (1978). Момов, В. (съст.). С., Наука и изкуство.
- Кон, И.** (1975). *Словарь по этике*. Москва, Изд-во политл лит-ры.

- Кънева, В.** (2011). *Автономия и биоетика*. Ч. 1. С., Критика и хуманизъм.
- Кънева, В.** (2012). *Автономия и биоетика*. Ч. 1 и 2. С., Критика и хуманизъм.
- Лазаров, М.** (2010). Автономия и конформизъм като поведенчески стратегии. – В: *Култура в образованието и образование в културата*. 2010/2, С., СУБ, 181 – 187.
- Маринова, Е.** (2019). *Обективното изследване на морала и съвременната етика*. В. Търново, Фабер.
- Маринова, Е.** (2003). *Поведение и морално развитие*. С., Ситроник.
- Маринова, Е.** (1998). *Жан Пиаже. Два морала. В света на моралното съждение на детето*. С., М&М.
- Милграм, Ст.** (2000). *Експеримент в социалната психология*. СПб, Изд. „Питер“.
- Мирчева, Г.** (2021). Грижа без граници? Опитът на родители с деца с аутизъм. – В: *Критика и хуманизъм*. Кн 55, бр. 2, С., Фондация за хуманитарни и социални изследвания, 106 – 131.
- Момов, В.** (1969). *Нравствената норма и нейната реализация*. С., Наука и изкуство.
- Ставру, С.** (2016). *Недееспособността на физическите лица. Съвременни предизвикателства*. С., Нова звезда.
- Станков, Д.** (2006). *Нов речник по морал и етика*. С., АРС.
- Субботский, Е. В.** (1983). Нравственое развитие дошкольника. – В: *Вопросы психологии*, кн. 4, 29 – 38.
- Субботский, Е. В.** (1979). Формирование морального действия у ребенка. – В: *Вопросы психологии*, кн. 3, 47 – 55.
- Тодоров, Х.** (2011). Авторитетът в условията на автономия. – В: Кънева, В. (Съст.). *Автономия и биоетика*. С., Критика и хуманизъм, 13 – 22.
- Фут, Ф.** (1998). *Възраждането на добродетелта*. С., „Сиби“.
- Хофман, Т.** (2011). Към актуалността на Кантовото понятие за автономия в биоетиката. – В: Кънева, В. *Автономия и биоетика*. Ч. 1. С., Критика и хуманизъм.
- Христова, Ст.** (2014). *Биоетическите решения*. С., Авангард Прима.
- Христова, С.** (1999). *От Франкенщайн до Доли*. С., ИК „Христо Ботев“.
- Шопенхауер, А.** (1994). *Етика (Философия на състраданието)*. С., Евразия-София.
- Достъпно на: <https://pvpetrov.wordpress.com/2008/04/21/88/>

Якобсон, С. Г. (1984). *Психологические проблемы этического развития детей*. Москва, Педагогика.

Якобсон С. Г. (1979). Анализ психологических механизмов регуляции этического поведения детей. – В: *Вопросы психологии*, кн. 1, 38 – 48.